

(Nad)narečna podoba slovenske ljudske pripovedne pesmi

Tjaša Jakop

IZVLEČEK: Prispevek nudi vpogled v jezikovno podobo slovenske ljudske pripovedne pesmi in je rezultat opravljene dialektološke analize pesmi, ki bodo vključene v nastajajočo 5. knjigo Slovenskih ljudskih pesmi. Namen prispevka je ugotoviti stopnjo ohranjenosti narečnih prvin na posameznih jezikovnih ravneh.

ABSTRACT: The paper offers an insight into the language images of the Slovenian folk narrative song and it is the results of the performed dialectological analysis of the song that will be included in the 5th book of the Slovenian folk songs currently under preparation. The purpose of the paper is to discover the level of preservation of dialectal elements at individual language levels.

Prispevek je nastal v okviru raziskovanja narečne podobe slovenske ljudske pripovedne pesmi, ki je vključena v program folkloristične in etnološke raziskave slovenske ljudske duhovne kulture pri Glasbenonarodopisnem inštitutu ZRC SAZU. Prikazanih je nekaj problemov oz. rezultatov dialektološke analize pesmi, ki bodo v zmanjšanem obsegu predstavljeni v obliki pojasnil k 5. knjigi Matičine izdaje Slovenskih ljudskih pesmi.¹ V tukajšnjo jezikovno analizo je vključen le ožji izbor slovenskih ljudskih pripovednih pesmi, in sicer nekaj različic balad *Žena umori otroka moževe ljubice*, *Mačeha in sirota*, *Pastorek umori mačeho*, *Kaznjenec odkloni vrnitev k družini (Galjot)* in *Sestra zastupi sestro (Zarika in Sončica)*. Ker so to balade, vse opisujejo kakšen dramatičen oz. tragičen dogodek iz življenja ljudi nižjega, pa tudi višjega sloja, umeščena v podeželsko okolje.

¹ Po zadnji izdaji (SLP 4, 1998) povzemam tudi naslednje kratice, ki se pojavljajo pri navajanju virov pesmi, obravnavanih v tem članku: CO = *Zapuščina Oroslava Cafa*. NUK, Ms. 482; Ms. = manuskript = rokopis; NPI = *Narodne pesni ilirske, koje se pevajo po Štajerskoj, Koruškoj i zapadnoj strani Ugarske*. Skupio i na svet izdao Stanko Vraz. Zagreb 1839; SPKN = Emil Korytko: *Šlovénške péšmi krajnskiga naróda*. V Ljubljani 1839–1844; SŽ = Joža Glonar, *Stare žalostne. Slovenske pripovedne narodne pesmi*. Ljubljana 1939; Š = Karel Štrekelj. *Slovenske narodne pesmi I–IV*. Ljubljana 1895–1923; VO = *Vrazova zapuščina ljudskih pesmi I–XXI*. NUK, Ms. 481.

Prva različica pesmi *Žena umori otroka moževe ljubice* je iz Ribnice na Dolenjskem in jo je leta 1838 za Emila Korytka zapisal Jožef Rudež:

5 Stoji, stoji tam beli grad,
je v gradu žlahten góspod mlad
in v gradu žlahtna je gospa,
z njim poročena pusta dva.
10 Prstavco belo imata,
v pristavci mlado majerco,
ki ziblje sinka majhniga.
Gre majerca pelnice prat,
v pristavci sinčika pusti,
15 gospa je zvedela le-to.
Gospa ima mojšker devet.
Poslala mojškro je mladó:
»Na belo hit pristavico,
pernesi sinka majerce.«
Gre mojškra na pristavico,
pernese sinka majerce.
[...]²

Prva značilnost, ki jo dialektolog opazi pri prebiranju slovenskih ljudskih pesmi, je težava prehajanja iz krajevnega narečnega v nadnarečni, mestoma celo popolnoma knjižni jezik. Z vidika dialektologije v primeru ljudske poezije namreč ne moremo govoriti o narečju, temveč o jeziku s posameznimi narečnimi sestavinami. To je seveda razumljivo, saj je pesniški jezik vedno vsaj malo privzdignjen in že zaradi pesniške narave same (verzi, rime) ni popoln odraz vsakdanjega jezika, zato je zlasti na področju skladnje skorajda nemogoče ugotavljati (ne)narečnost ljudskih pesmi. Še pomembnejši razlog za odsotnost narečnih prvin pa je "potovanje" pesmi po širšem območju od narečnega.

Primer: V verzih *Stoji, stoji tam beli grad, / je v gradu žlahten góspod mlad / je* zaradi metrične sheme pesmi v besedi *gospod* prišlo do premika naglasa na prvi zlog, čeprav je v narečju (kot tudi v knjižnem jeziku) naglas na drugem zlogu. Iz tega izvirajo tudi številne nedoslednosti, vidne zlasti v različnih zapisih iste besede ali oblike, npr. pri zapisu glagolskega nedoločnika s končnim *-i* ali brez njega, izpuščanje samoglasnikov ali ne ipd. Za primer pogledjmo 5. verz *Pristavco belo imata* in 15. verz *Gre mojškra na pristavico*; vidimo, da se v besedi *pristavica* v prvem primeru samoglasnik *i* reducira, v drugem pa ne.

Seveda se "poknjiževanje" oz. približevanje knjižnemu jeziku ni dotaknilo vseh jezikovnih ravnin v enaki meri. Najbolj sta na udaru skladnja (že zaradi pesniške narave same; gl. zgoraj) in glasoslovje (opuščanje dvoglasnikov, švapanja ipd.), manj oblikoslovje in najmanj leksika, kar izkazuje tudi druga različica pesmi *Žena umori otroka moževe ljubice* iz Cerovca na Štajerskem, ki jo je pred letom 1839 zapisal Stanko Vraz, pela pa Ciglarička:

² Vir: Ms. 478, 26 (v NUK); obj.: SŽ, str. 30 in Š 123, red. II.

Anjčika tenko nit delala,
 zibelko z nogoj potakala:
 »Oj tuja, haja, mali sin,
 da bi mi skoro velki bia!
 5 Da bi mi skoro velki bia,
 belega grada herbič bia!«
 Anjčika gre pleničkic prat,
 mlada gospa njoj sinka klat.
 Anjčika pašči se domó.
 10 »Moj mali sin še izda spi!
 Kak je to, ti moj mali sin,
 to je ne tvoja šega bla,
 to je ne tvoja šega bla,
 ka bi mi ti tak dugo spa?«
 15 Anjčika zibko odkrila,
 za svojo se glavo zgrabila:
 »Oje, joj, joj ino prejoj,
 Ježoš presmileni ti moj!
 Zibelka puna je krvi,
 20 sinek pa mrtev v njoj leži.«
 Mimo mi jaše mladi gospod:
 »Kaj ti je mlada Anjčika,
 kaj si tak milo skričala,
 na jezoša se zezvala?«
 25 »Kaj si je ne bi skričala,
 puna mi zibelka je krvi
 ino v njoj sinek mrtev leži!«
 Žlahtni gospod se pašči domó,
 žlahtna gospa mu proti gre.
 30 »Hala, hala, žlahtna gospa,
 kaj furtoh si si okrvavila?«
 »Kuharce so se zakesnole,
 pišenc zabadat pozabile,
 firtoh si skrvavila.
 35 »Ne bi ga tak skrvavila,
 de bi sto pišenc zaklala!
 Hala, hala, žlahtna gospa,
 ge si tak fürtoh skrvavila?«
 [...]³

Za glasoslovje prleškega narečja je značilen glas *ü* za *u*; tako npr. oblika *fürtoh* (s pomenom 'predpasnik'), ki pa jo je Vraz zapisoval precej nedosledno: kot *furtoh* in *fürtoh* ter *firtoh*. Staroakutirani zlogotvorni *l* > *u* (*dugo* = dolgo, *puna* = polna); glagolski deležnik na *-l* > *-a* (*bia*, *spa*); naglašeni izglasni *-ov* kot *-o* (*domó*

³ Vir: Š 124 po VO.VIII. 34; Obj.: NPI, 68–70, kjer so bile dodane vrstice 33–39. Glede na to, da je ista pevka navedena tudi pri Š 226 in je tam kot kraj zapisa imenovan Cerovec, so se pri GNI odločili, da tudi v tem primeru podatek »Z meje medjimurske« popravijo v »Cerovec«.

= domov); *gd-* > *g-* (*ge* = *kje*); veznik *in* ima obliko *ino* in ga danes v narečju ne najdemo. Narečne značilnosti se kažejo tudi v oblikoslovju, npr. glagolska pripona *-niti* > *-noti* (*zakesnole*); poseben način zanikanja pomožnega glagola (*je ne* = *ni*); O ed. sam. ž. sp. na *-oj* (*z nogoj*); namesto tožilniške oblike mn. sam. ž. sp. imamo roditeljsko (*je šla pleničkic prat; pišenc zabadat pozabile*); D, M ed. 3. os. osebnega zaimka (*njoj* = *njej*; *v njoj* = *v njej*); določna oblika prid. namesto nedoločne (*velki*); veznik *ka* = *da*. Najbolj avtentična in nespremenjena ostaja leksika: v pesmi najdemo tipične panonske besede, pa tudi nekaj germanizmov: *skoro* = *kmalu*; *herbič* = *dedič*; *pašči se* = *pohiti*; *še izda* = *še zdaj*, *še zmeraj*; *furtoh/fürtoh/firtoh* = *predpasnik*; *šega* = *navada*; *presmileni* = *preusmiljeni*; *skričala* = *zakričala*; *se zezvala* = *se sklicevala*; *proti* = *naproti*; *zakesnole* = *zamudile* itd.

Narečno podobo pesmi lahko popači že sam prehod iz ustnega v pisni kod, saj se pri zapisovanju hočeš-nočeš srečujemo z določeno mero posploševanja, abstrahiranosti in poknjiževanja, kar pa onemogoča natančnejšo narečno analizo. Tako moramo poleg narečne analize upoštevati in analizirati tudi sam zapis. Razne nedoslednosti pri zapisu so posledica ali slabšega posluha zapisovalca za narečne odtenke ali nepoznavanje narečja, pa tudi vpliv knjižne pisave (bodisi slovenske, nemške ali madžarske). Večina zapisov teh pesmi je iz 19. stoletja – iz obdobja romantike, ko se je začelo zanimanje za ljudsko pesništvo, njegovo zbiranje in proučevanje. Zapisovalci so bili Stanko Vraz, ki ga štejejo za začetnika slovenske folkloristike (tako M. Terseglav 2004, 13), Poljak Emil Korytko, Matija Murko, Matija Valjavec, Oroslav Caf, Karel Štrekelj in drugi.

Z zbiranjem pesmi je povezana tudi problematika zapisovanja glasov. Glas *v* s svojimi različicami je npr. pisan kot *v* in/ali *u*, z *u/v* pa je lahko zapisan tudi *u < l*. Mešanje med historičnim zapisom in zapisom po izgovoru je lepo vidno v različici balade *Žena umori otroka moževe ljubice* iz Ribnice na Dolenjskem, ki jo je leta 1838 zapisal Stanko Vraz:

- 5 Imata belo pristavico,
 u pristavici mlado majerco,
 ona zible sinka mladiga.
 Majerca je šla pelnice prat,
 pustila sinka v beli pristavici.
 [...]
- 20 Mojškra ga nese nazaj,
 ga **u** zibuvko položi.
 [poud. T. J.]⁴

Kot primer zapisa balade z dveh različnih koncev Slovenije navajam balado *Pastorek umori mačeho*: prva različica je »z meje medjimurske«, torej iz Cerovca,⁵ druga pa z Iga pri Ljubljani, torej z Dolenjske. Prvo je zapisal Stanko Vraz (pred 1839), drugo Franc Kramar (1909).⁶

⁴ Vir: Š 123 po VO.XX.23; Obj.: SPKN I, 103–105 in NPI 160–161.

⁵ Gl. op. 3.

⁶ Dolenjsko različico je zapela 80-letna Marija Gabrovšek.

Kraj: »z meje medjimurske«, Štajersko

1. Vse se gore ponižajo,
samo ena se zdiguje,
na njoj teče zibeljka,
v zibeljki leži Štefan.
2. »Zibli me, zibli, mačoha,
huda, prevzela mačoha!
Naj ti zrasem vrha velk,
bom ti kupa senjem le.«
3. Štefan zrased vrha velk,
mačohi kupi senjem lep:
mačohi kupi suknjico,
sebi pa kupi sabljico.
4. »Sedma da si v senčico,
no pogledma senjem lep!«
Mačoha gledala suknjico,
Štefan pa je gleda sabljico.
5. On pa potegne sabljico,
mačohi odseka glavico.
Kam je glavica klončnila,
ta je krvčica šprihnola.
[...]⁷

Kraj: Ig pri Ljubljani, Dolenjsko

1. Gospa je šla vasuj cimər spat,
gəspud je šu pa kaami vavas.
»Oh, ama, luba moja ti,
oh, stur mi volo mojo ti!«
2. »Kaku ti voljo strila bom,
ker səm stanu tak slabega?«
»Sej ti bom kupu suknico,
ocirano in židano!«
3. »Oh kaj mi če nek suknica,
ocirana in židana?
Ker səm stanu tak slabega,
ker səm stanu tak revnega!«

⁷ Vir: Š 352 po VO.XIX.S 9. (115).

4. »Oh, ama, luba moja ti,
oh stur mi voljo moja ti!
Seat kupu bom srebrni pas,
de te obsegu devetkrat bo!«
5. »Kajam nucov bo srebrni pas,
ker nejsam stanu tacega,
nosila deab srebrni pas,
devetkrat mi obsežen biv.«
6. Gospa mi pa pred cimrom stoji,
sej je vse dobro slišala.
[...]⁸

Pri glasoslovju najbolj izstopa prehod $\hat{o} > u$: (*gəspud*, *stur*, *kaku*), ki ga prleško narečje nima, prehod *lj- > l-* je značilen za obe različici (prleško *zibli*, dolensko *volo*,⁹ *luba*). Razlike so tudi v glagolskem del. na *-l*, ki se v dolenski realizira kot *-u* (*kupu*, *obsegu*), v prleščini pa kot *-o* ali *-a* (*kupo*, *gleda*). Prav tako je v dolenski različici več primerov samoglasniške redukcije (*strila*, *tak*), narečje pozna ostanke 2. slovanske palatalizacije v pridevniški besedi (*tacega*), nekajkrat se pojavi celo diftong *ej* (npr. *nejsam*) in izpad *v*-ja v zaimku (npr. *suj* = svoj). V dolenski različici je zapisan tudi polglasnik: *cimər*, *gəspud*, *səm*, *nejsəm*.

Dolenski različica ima več germanizmov (npr. *cimər* = soba; *ama* = dovilja; *ocirano* = okrašeno; *židano* = svileno; *nucati* = potrebovati, uporabljati), medtem ko ima prleška več panonizmov (npr. *mačoha* = mačeha; *prevzela* = prezla, zelo zla; *senjem* = na sejmu kupljeno darilo; *da* = sedaj; *no* = in; *klončnila* = padla, udarila; *ta* = tja; *šprihnola* = brizgnila).

V oblikoslovju je za prleško narečje značilna štajerska dvojinska prvoosebna glagolska oblika na *-ma* (*sedma*, *pogledma*) in mestniška (in dajalniška) oblika osebnega zaimka za 3. os. ed. (*na njoj*). Vzhodnoštajerska različica ima več pomanjševalnic (npr. *suknjica*, *sabljica*, *senčica*, *glavica*), v dolenski različici pa najdemo precej fraz, npr. *stur mi volo moja* = ugoditi mi; *kaj mi če* = kaj mi hoče ('kaj mi bo') ipd.

Obe štajerski različici pesmi *Mačeha in sirota* iz Framaja je zapisal O. Caf in sta glasoslovno precej poknjženi:

Prva različica:

- Preuboga porodna žena,
preuboga porodna žena
celi teden se je trudila,
od nedelje do nedelje.
- 5 Preceli ubogi teden
sem no taj po hiši hodila,

⁸ Vir: GNI O 8079.

⁹ Pod vplivom knjižnega jezika se pojavi dvojica: *volo* in *voljo*.

lepo Boga prosila,
lepo Boga prosila,
10 da bi le srečno rodila.
[...]¹⁰

Druga različica:

Poslušajte, kristjani,
vsi mi stari ino mladi!
Izgled zdaj si vzemite
od prehude mačehe,
5 kaj se je tam prigodilo,
tam v derželi Madjarski.
Detece se je iznebilo
svoje ljube matere.
Tisti oča se je oženil,
10 dete hudo mačeho dobi.
Dete rokice vzdignolo,
mačeho za kruha prosilo:
“Preljubljena mati moja,
dajte meni kruheka!”
15 Kaj je storila mačeha,
le ta huda mačeha?
Prenesmiljeno ga je tepla,
da je bilo vse kervavo.
Dete se milo jaokalo,
20 na svojo mater je vzmislilo.
Dete težko dočakalo,
da je prišel beli den.
Da je prišel beli den,
dete je k zvonarju šlo,
25 dete je k zvonarju šlo:
“Dobro jutro ti Bog daj!
Vstajaj, vstajaj, moj zvonar,
pojdi, mi pokaži materni grob!”
Začne se zvonar jokati,
30 detetu pa odgovarjati:
“Preljubljeno dete moje,
zabstojn je prošnja tva.
Tvoja mati ne more vstati,
no ti ne more kruha dat.
35 Tvoja mati mertva leži
no černo zemljo tu gnoji.
Ona je uže obsojena,
kam si je zaslužila.
Le pusti mi, ti mertve kosti,
40 da bo njej pri sodbi leže!”
Dete se je milo jokalo,

¹⁰ Vir in obj.: Š 344 (Iz CO. III. 21–24.). Pela: Marinka Bobnica.

45 zvonarja lepše prosilo,
 “Vstajaj, vstajaj, moj zvonar,
 pojdi mi, pokaži materni grob,
 da bom jaz grob zagledalo,
 serce se mi bo veselilo.”
 Zvonar prime dete za roko
 No ga pelja na materni grob.
 [...] ¹¹

Obe različici te pesmi sta iz južnopohorskega narečja, za katerega so značilni diftongi, ki so v obeh pesmih poenoglašeni oz. »poknjiženi« (npr. *žena* namesto narečne *žiena*, *prosila* namesto *pruosila*, *prosilo* namesto *pruosilo* itd.), razen enkrat (*jaokalo* = jokalo).¹² Tipične štajerske glasoslovne značilnosti so: *e*-jevska vokalizacija polglasnika (*den* = dan); vrinjeni *-r-* (*deržela*); vrinjeni *-b-* (*zabstonj*); *dj* namesto *dž* (*Madjarski*). Primer poknjiževanja je oblika *ga pelja* (knjižno *ga pelje*), ki se narečno glasi *ga pela* in je značilna za štajerske govore. V drugi različici je najti še nekaj primerov hiperkorekcije: *izgled*; *preljubljena mati*; *prenesmiljeno* = preneusmiljeno; *je vzmislilo* = se je spomnilo (narečno *je zmislo*). Zlogotvorni *r* je zapisan z *er*: *kervavo*, *mertva*, *černo*.

Oblikoslovne posebnosti so glagoli na *-niti* > *-noti* (npr. *vzdignolo* = vzdignilo); kontrakcija svojilnega zaimka: *prošnja tva* (toda *tvoja mati*); določna oblika prid. namesto nedoločne (*materni grob*); zamenjava zaimka *kam* s *kamor* (*Ona je uže obsojena, kam si je zaslužila* = ..., *kamor* ...). Kot primer skladenjske posebnosti lahko opazimo zaznamovani besedni red: *v derželi Madjarski* (nezaznamovana stava je prid. + sam.).

Prleško različico pesmi *Mačeha in sirota* iz Ljutomera (redakcija I) je zapisal Stanko Vraz:

5 Poslušajte da, vsi ljudje,
 kaj se zgodilo v Zagorskem!
 Ena mati je umrla,
 malo detece pustila.
 Oče pa se oženiâ,
 prehudo mačeho si vzeâ,
 eno prehudo mačoho,
 eno prehmanjo matere.
 10 Dete za kruhec jo prosi,
 al kaj pa ona ž njim včini?
 Na zemljico ga hitila
 no na zemljici ga zbila,
 na zemljici ga je zbila,
 no kruheca mu ne dala.
 15 V skledo vleje mrzle vode,
 pred njo dene dva kamniča.

¹¹ Vir in obj.: Š 348 – CO. II. 129–132.

¹² Po Z. Zorko (1998, 126–137).

Ob tem je ne moglo živet,
 namilo se zajokalo.
 Ono prosilo Bogeca,
 20 kaj včakalo b se belga dné.
 Ono zvonarja šlo budit:
 “ Stani, stani, ljubi zvonar!
 Stani, stani, ljubi zvonar,
 pokaži mi materni grob!”
 25 Zvonar začea se jokati,
 detece s mu v srce smiliti.
 On jega prime za roko
 no jega pela na grobje,
 on jega pela na grobje,
 30 pokaže mu materni grob.
 Kak matern grob zaglednolo,
 premočno je zakričalo:
 “Odpri se, črna zemljica,
 no pregovori, mati mâ!
 35 Komu si me pripravila,
 mačohi me ostavila!”
 “Nâj me, nâj me, dete vbogo,
 dete vbogo, dete malo!
 Idi, idi na božji pot,
 40 ta k manjki božji bistričkoj.
 Ona de ti pomagala,
 ti sveti raj potalala!”
 Detece pa odišlo je
 ta k manjki bistričkoj.
 45 Pred njoj si pokleknulo,
 lepo molilo Bogeca.
 Ona je s tróna stopila
 no razgrnola zlati plajšč.
 Detece k seb prignola,
 50 no ga nesla v sveto nebó.
 Dete s nebesa veseli,
 mačoha pa v pekli gori
 Kak je lepo srebro, zlato,
 še lepše materino telo!¹³

Različica kaže značilnosti prleškega narečja v glasoslovju, npr. *vleje* = vlije; izpad vzglasnega *v-* (*stani*); vrinjeni *-j-* (*plajšč*); prehod *ń* > *j* pri osebnih zaimkih za 3. osebo (*jega* = njega, *pred njoj* = pred njo); glagolski del. na *-l* > *-a* (*oženiâ*, *si vzeâ*, *začea*). Prleško je tudi besedje (npr. *prehmanja* = zlobna, *včini* = naredi, *ga*

¹³ Vir in obj.: Š 347. – Pesem je označena kot redakcija I in je vzeta iz VO.XIX. S. 10 (116). Kasneje je Vraz to pesem še večkrat prepisal, njegov prepis pa se tako razlikuje od prvotnega zapisa, da ga je Štrekelj označil kot redakcijo II. Obe redakciji pa sta krepko predelani.

hitila = ga je vrgla, *ga je zbila* = ga je pretepla, *pela* (3. os. ed.) = pelje, *grobje* = pokopališče, *nâj me* (vel.) = pusti me, *idi* = pojdi (vel.), *potalala* (germ.) = dodelila, *odišlo* = odšlo, *no* (< *ino*) = *in*).

Oblikoslovne posebnosti so glagoli na *-niti* > *-noti/-nuti* (*zaglednolo*, *pokleknulo*, *razgrnola*, *prigrnola*); poseben način zanikanja pomožnega glagola (*je ne moglo živet* = ni moglo živeti); kontrahirani svojilni zaimki (*mati mâ* = mati moja). Najdemo tudi veliko pomanjševalnic (*kruhec*, *dva kamniča*, *Bogec*). Pri skladnji je najbolj poseben besedni red: *zvonar začea se jokati* = zvonar se je začel jokati; *ona de ti* = ona ti bo(de) itd. Seveda v zapisu najdemo tudi nedoslednosti: v 6. vrstici imamo fonetično poknjiženo obliko (*mačeho*), vrstico nižje pa narečno (*mačoho*). Prav tako za prleško narečje ni značilna samoglasniška redukcija (*kaj včakalo b se belga dné*), oblike kot *ljubi* (narečno *lj > l*) itd.

Kako težko je določati meje med jeziki in kako se jeziki in narečja prelivajo drug v drugega vidimo na primeru prekmurske, porabske (Ritkarovci) in hrvaške medžimurske (kajkavske) različice balade *Mačeha in sirota*:¹⁴

Kraj: Prekmurje

Poslušajte da, vsi lüdje,
ka se vam je prigoudilo,
ka se vam je prigoudilo
vu tom vogrskom orsagi!
5 Edna je mati vumrla,
malo je dejte nihala.
Eden se oča oženo,
lagojo mačiho pripelo,
ki dejte bije nouč i den,
10 ki njemi krüheka ne dá,
ki njemi krüheka ne da,
ki si ne zmislí na Bogá.
[...]
61 “Oj dejte, jaz nemrem stanoti,
nemrem ti krüheka davati.
Jaz sem ti že obsojena,
kama sem si prislüžila.
[...]¹⁵

Kraj: Ritkarovci, Porabje, Madžarska

1. Ka se je prigošdilo
vo tihem orsagi Crencovci.

¹⁴ Prvo je zapisal neznani zapisovalec, drugo Mirko Ramovš in Valens Vodušek, 14. nov. 1970 (pela Julija Molnar, Ferencne, roj. 1908), tretjo pa Matija Valjavec.

¹⁵ Vir in obj.: Š 345 – Iz VO. IX. 7. Vnovič je prepisano v VO. XVIII. A. 40–44 in v VO. XIV.¹ 21b, 22.

2. Jedna mati je mrla,
malečko dehtece povrgla,
jedna mati je mrla,
malečko dehtece povrgla.
3. Oča se ja joženol,
lagojo mačijo pripelo,
oča se ja joženol,
lagojo mačijo pripelo.
4. Dehtece se (vajalo)
ino je mačiji bejžalo:
»O, ljublena mačija,
vi te zdaj moja mamica.«
5. Vi ste zdaj moja mamica,
vi te zdaj moja mamica.«
Mačija se razsrdila,
dehtece za roko zgrabila,
6. dol na zemlo vdarila
ino na milo ta zbila.
[...]¹⁶

Kraj: Medžimurje, Hrvaška

- Nekaj se je pripetilo
vu tem orsagu madjarskem.
Jedna mati vumrla,
jedno dete ostavila.
- 5 Otec se je oženil,
hudu mačuho je dobilo.
Dete prosilo kruheka,
mačuha ga na kla hitila,
mučno šibom ga harila,
- 10 s koleni ga je gazila.
[...]
- 25 “Tvâ mati nemre gore stat,
ni tebi nemre kruheka dat,
ar ona vre odsujena,
kam si je zaslužila.”
[...]¹⁷

¹⁶ Vir: GNI M 32.826 (transkripcija melodije Robert Vrčon, transkripcija besedila Marko Terseglav).

¹⁷ Vir in obj.: Š 346 – Od nekega romarja, ki je šel skozi Varaždin k majki božji bistrički. Vzeta je iz Slovenskega glasnika III (1859) 11–12, kjer je tiskana nerazdeljena na verze.

Prekmurska in porabska različica imata seveda značilne diftonge: *ej* za *e* (*dejte, dejtece*) in *ou* za *o* (*prigoudilo, nouč*) ter glas *ü* za *u* (*poslüšajte, lüdje, ütro, kriühek; lüblena*), ki jih medžimurska nima. Oblika osebnega zaimka *jaz* je poknjižena – ni prekmurska. Značilen je tudi prehod *lj > l* (*lüdje; lüblena, na zemlo*), glagolski del. na *-l > -o* (*bio, oženo, pripelo*); v porabski različici (Ritkarovci) pa najdemo še primer za prehod *h > j* (*mačija*) in vrinjeni *-j-* (*bejžalo*).

Vendar pa imata prekmurska in medžimurska različica kar nekaj skupnih značilnosti, npr. protetični *v-* (*vumrla*); oblika *nemrem* = ne morem (prekm.) in *nemre* = ne more (medž.); *edna* = ena (prekm.) in *jedna* = ena (porab. in medž.); zamenjava zaimka *kamor* s *kam*: *kama sem si prislüžila* (prekm.) in *kam si je zaslüžila* (medž.) itd.

Besedišče (primerjava):

	prekmursko	porabsko	medžimursko
oče	<i>oča</i>	<i>oča</i>	<i>otec</i>
zgodilo	<i>prigoudilo</i>	<i>prigo^udilo</i>	<i>pripetilo</i>
(za)pustila	<i>nihala</i>	<i>povrgla</i>	<i>ostavila</i>
zlobna	<i>lagoja</i>	<i>lagoja</i>	<i>huda</i>
pretepati	<i>biti</i> (nedov.)	<i>ta zbiti</i> (dov.)	<i>hariti</i> (nedov.)

Oblikoslovne posebnosti prekmurske različice so: ponavljalni glagol (*davati* = dajati); glagolska pripona *-niti > -noti* (*stanoti* = vstati); D in M ed. sam. in zaim. m. sp. *-u > -i* (*vu ... orsagi, njemi*); pri porabski različici vidimo posploševanje tematske glagolske končnice (*vi te < bote* = boste), ki je značilna za širši SV slovenski prostor, in M prid. ž. sp. na *-oj* (*idi majki bistričkoj*); pri medžimurski imamo T na *-u* pri sam. ž. sp. (npr. *hudu mačuhu*) in kontrakcijo svojilnega zaimka (npr. *tvâ mati* = tvoja mati) itd.

Pesem *Mačeha in sirota* je znana le na SV delu slovenskega narečnega področja (Štajerska, Prekmurje in Porabje) in samo od tam so tudi zapisi, v ostale slovenske pokrajine pa se ni razširila. Zanimivo je, da v teh različicah variira tudi sam kraj dogajanja – v prekmurski, medžimurski in pohorski različici je dogodek postavljen na Madžarsko oz. Ogrsko (*vu ... vogrskom orsagi; vu tem orsagu madjarskem; v derželi Madjarski*), prleška o Zagorskem, v eni od porabskih različic (ki v članku ni obravnavana) pa celo na Kranjsko.

Iz rovtarskega narečja izhaja pesem *Kaznjenec odkloni vrnitev k družini* (*Galjot*) iz Škofje Loke, ki jo je leta 1869 zapisal Jožef Jurčič.

Galjot je vozil galejico,
vseskozi prosil je Boga,
de b še enkrat na suhem stal,
de b še enkrat prišel na dom.
5 Obljubil je darove tri:
za prvi dar je mašni plašč
na goro k svetemu Lorencu.
Za drugi dar je kelih zlat

- na Huje k svetmu Jožefu.
 10 In tretji dar glasan je zvon
 k devic Marij na jezero.
 "Le vlec, le vlec, veter hladan,
 veter hladan, veter močan!"
 Tako je prosil vbog galjot.
 15 Potegnil veter hladan,
 veter hladan, hudo močan,
 zanesel je galejico
 na kraj morja širocega.
 Pri kraj morja širocega
 20 stoji mladenič lep in mlad.
 Tako je rekel vbog galjot:
 "Mladenič mlad, al me poznaš,
 al veš, odkod sem jest doma?
 Al veš, mladenič lep in mlad,
 25 kako na mojem domu gre?"
 "Na tvojem domu dobro gre,
 tvoj sin bo novo mašo pel,
 hči tvoja pa se zdaj moži
 in tvoja žena pa ima
 30 že dolgo družega moža.
 Galjot poseže v torbico,
 prinese ven rumeni zlat.
 "Oj nesi mojemu sinu,
 ki bo novo mašo pel."
 35 Galjot poseže v torbico,
 prinese venkaj prstan zlat.
 "Oj nesi moji hčeri to,
 ki se ravno zdaj moži.«
 Moji ženi pa poroči:
 40 »Živ ni več vbog galjot!«
 Le vlec, le vlec, veter hladan,
 veter hladan, veter močan!"
 Potegnil veter je hladan,
 veter hladan, hudo močan.
 45 Odnese je galejico
 spet sred morja širocega.
 Tako je rekel ubog galjot:
 "Veselite se, ve ribice,
 ker boste pile mojo kri.
 50 Veselite se ve ribice,
 ker boste glodale moje kosti."¹⁸

Narečne značilnosti na glasoslovni ravnini so: samoglasniška redukcija (*de b še enkrat* = da bi ...; *k devic Marij* = k devici Mariji; *le vlec* = le vleci; *pri kraj* = pri

¹⁸ Vir in obj.: Š 250, iz Glasnika Jožefa Jurčiča, ki ga je l. 1869 pričel izdajati v Mariboru, list 1, str. 18.

kraju; *al* = ali; *sred* = sredi); ostanki 2. slovanske palatalizacije v pridevniški besedi (*širocega* = širokega; *druzega* = drugega); *s* -> \emptyset (*poroči*); oblika *jest* (= jaz) ipd. V besedišču razen izraza *rumeni zlat* (= rumeni zlatnik) in *bo novo mašo pel* (= bo posvečen v duhovnika) ni kakšnih posebnosti, najdemo pa nekaj nedoslednosti, npr. *k svetemu* (7. vrstica) in *k svetmu* (9. vrstica). Zaradi metrične sheme pesmi najdemo poleg *ven* tudi sopomenko *venkaj*, npr. *prinese ven rumeni zlat* (32. vrstica) proti *prinese venkaj prstan zlat* (36. vrstica).

Za gorenjsko narečje sem izbrala dve pesmi: prva, *Kaznjenec odkloni vrnitev k družini* (*Galjot*), je iz Kroke, druga, *Sestra zastrupi sestro* (*Zarika in Sončica*), pa iz Preddvora. Prvo je zapisal Fr. (Radivoj) Poznik, drugo pa Matija Valjavec, po zapisu Janeza Valjavca in nareku matere součenca Matevža Šavsca, pred 1850.

Kraj: Kropa, Gorenjsko

Galjot pa vozi galejico
po sredi morja globocega.
Pri kraj morja en publič sdi,
galjot mu pravi ino govori:
5 "Publič, povej, kje si ti doma?
Al si iz kranjske dežele,
al si iz bele Ljubljani?"
"Jaz nisem iz lepe kranjske dežele,
jaz sem le iz bele Ljubljani."
10 "Publič, povej, ali kaj veš
kako se na tvojmu domu godi?"
Jaz pa še to dobro vem,
kako se na tvojmu domu godi:
Hči se bo zdaj omožila,
sin bo pa novo mašo pel.
Žena se za drugič moži."
Galjot tako pravi ino govori:
"Hotel bi darovat dare tri,
vse tri v to lepo kranjsko deželo.
20 Ta prvi dar bi bil le ta:
hotel bi darovati velik zvon
Devici Mariji na Jezeru.
Ta drugi dar bi bil le ta:
hotel bi darovati mašni plašč
25 na Huje svetemu Jožefu.
Ta tretji dar bi bil le ta:
hotel bi darovati kelih zlat
k spominu svetega Lovrenca."
Segel je v zlato torbico,
30 vun je prinesel prstan zlat.
"Na, nesi ga moji hčeri domu,
saj ga ona rabila bo:
kadar ta prstan vidila bo,
se vselej na me spomnila bo."

- 35 Segel je v zlato torbico,
vun je prinesel venec zlat:
"Na, nesi ga mojmu sinu domu,
saj ga še on le rabil bo.
Kadar ta venec videl bo,
40 vselej na me se spomnil bo."
Segel je v zlato torbico,
vun je prinesel dobre službe.
"Na, nesi jih moji ženi domu."
Galjot še vozi galejico
45 sredi morja globocega.¹⁹

Različica balade iz Kroke kaže značilnosti gorenjskega narečja, zlasti na glasoslovni ravnini, npr. samoglasniška redukcija (*pri kraj* = pri kraju, *mojmu* = mojemu, *tvojmu* = tvojemu, *sdi* [zdi] = sedi, *al* = ali); *domu* = domov; ostanki 2. slovanske palatalizacije v pridevniški besedi (*globocega* = globokega); starinska oblika *ino* (= in); *vun* (= ven) ipd. Izraz *dobre službe* s pomenom 'dobro plačilo' danes ni narečni kroparski. Primer poknjiževanja je oblika *vidila* (knjižno *videla*), ki se narečno glasi *vidla*. Zapisovanje glagolskega nedoločnika je nedosledno: brez končnega *-i* (*hotel bi darovat*, 18. vrstica) ali poknjiženo (*hotel bi darovati*, 21., 24. in 27. vrstica).

Med oblikoslovnimi posebnostmi opazimo naslednje: dajalniška oblika namesto mestniške pri svojilnem zaimku m. sp. ed. (*na tvojmu domu*); odsotnost podaljšane osnove z *-ov-* pri sam. m. spola ni značilna za kroparsko narečje, niti za gorenjščino (*dare tri* = *darove tri*). Pri skladnji izstopa besedna zveza *darovati ... k spominu svetega Lovrenca*, ki danes ni narečno kroparsko (pa tudi sam svetnik oz. zaščitnik cerkve ni njihov – Kroparji imajo svetega Lenarta); *hotel bi darovati* = rad bi daroval, daroval bom.

Balada *Galjot* kaže na to, da je zapisovalec besedilo čistil in popravljaj, zato je v pesmi težko iskati avtentične narečne prvine (Zmaga Kumer, 1993: 205–208). Nekaj izrazito kroparskih glasoslovnih značilnosti v pesmi se je izgubilo že zaradi pisave (npr. razlikovanje dveh ozkih *e*, posebni kroparski temni *i*, uvularno izgovorjeni *r* ipd.). Tudi polglasnik v tej različici ni zapisan (npr. verz *Jaz pa še to dobro vem* bi se narečno glasil *Jas pa še to dobar vem*; za *prvi* pa ima narečje celo izgovor z *ar*: *parvi*).

Kot primer bolj narečno obarvane pa je naslednja gorenjska različica pesmi *Zarika* in *Sončica*:

Kraj: Preddvor, Gorenjsko

- Star Vah jin stara Vahinja
prosiva sta lepo boga,
de b jima dav jen poros lep.
Boh jima j dav jen poros lep,
5 Boh jima j dav je hčeri dve:
Ta prva j biva Zarika,

¹⁹ Vir in obj.: Š 251 – Narodno blago iz Kroke, 150–152.

ta druga j biva Sončica.

Sončico vkrade turšči car,
Zariko vzame španšči kralj.

10 Zaričin mož na semenj gre
pa praša mvade Zariče:

“Kaj pa ti kupim na semnji,
kar bi po vseči b'o tebi?”

Zarika tok odgovari:

15 “Kar najdeš tam nejlevšega,
nejlevšega, nejdražega!”

Sončica na semnji stoji,
jin Zarčin mož tak govori:

“Kolko pa Sončica velja?”

20 “Sončica štir sto kron velja,
gdor jih ima, ta nej jih da,
gdor jih pa nima, nej neha.”

Zarika tako govori:

25 “Kaj si mi kupu za semenj –
vse levši, koker sama sem,
vse draži, koker sama sem!”

“O nič ne marej, Zarika,
Štenže nam bo pometova,
vsak dan bo grš prhajova.”

30 Sonca j štenže pometova,
vsak dan je levš prhajova.”

že mi pokliče hvafce vse:

“Le pejte vovit ribice,
ki so z imenam kačice.”

35 Zarka je kače kuhova,
Sonca jih je pokušova.

Sončico gvava zaboli,
De precej v lica vobledi.

Sončica j šva v ta gornji stan:

40 “Le vleci, veterček hvadan,
semkej jiz vaščih deževa,
čer so voča jin mat doma.

Zarika je posušova,
močno se je prestrašiva:

45 O Sončica, sestra moja,
de nisem vedva preh tega,
pa sem ti dava kači strup!

Zarika tudi vomedli
jin dušo s Sončico spusti.

50 Koko je vender to hudo,
De sestra sestre na pozna

Jin strupa kačiga ji da!²⁰

²⁰ Vir in obj.: Š 72.

Zapisi te pesmi so samo z Gorenjske. Iz predgovora k pesmi²¹ je razvidno, da je Valjavec izvirno ljudsko pesem krepko preuredil po takrat veljavnih pesniških kriterijih, vendar pa je gorenjske narečne značilnosti ohranil. Ta različica namreč izkazuje vse tipične glasoslovne značilnosti gorenjskega narečja, kot so švapanje (*Vah, Vahinja, prosiva, biva, mvade, pometova, prhajova, hvafce, vovit, kuhova, pokušova, gvava, šva, hvadan, vaščih, deževa, posušova, prestrašiva, vedva, dava; b'o < bilo*); palatalizacija *k, g, h > č, ž, š* (*turšči, španšči, Zariče, vaščih, čer; štenže*); prehod zvonečega mehkonebnika v nezvonečega *-g > -x* (*Boh*); prehod zvonečega zapornika v nezvoneči pripornik *-d > -s* (*poros*); *-d > -x* (*preh*); prehod *pš > vš* (*najlevšega, levši, levš*); *pc > fc* (*hvafce*); *v- > ø* (*praša*); protetični *v-* (*voča, vomedli*); protetični *j-* (*jin, jen, jiz*); glagolski del. na *-l > u* (*kupu*); disimilacijsko akanje (*odgovari, govvari*); preglas *a > e* pred *j* (*nejlevšega, nejdražega, nej, ne marej, semkej*); onemitev samoglasnika *i* (*kolko, mat*) itd.

Pri besedju izstopajo: *semenj* = sejem; *tok* = tako; *koker* = kakor; *štenže* = stopnice; *de* = da; *grš prhajova* = grša postajala; *levš prhajova* = lepša postajala; *pejte* (vel.) = pojdite. Oblikoslovne značilnosti so: roditeljska oblika sam. ž. sp. namesto tožilniške (*praša mvade Zariče*); posplošitev ženske sam. končnice še v O m. sp. (z *imenam*); M sam. m. sp. na *-i* (*na semnji*).

Zaključek

Pripovedne pesmi (balade) sodijo v najstarejšo plast slovenskega ljudskega slovstva, zato v njih najdemo razne arhaizme (zlasti v besedju in oblikoslovju), ki jih v narečjih danes ne slišimo niti pri najstarejših govorcih. Tak primer so npr. kontrahirani svojilni zaimki v različicah balade *Mačeha in sirota*, npr. *prošnja tva* (Fram 2), *mati mâ* (Ljutomer), *tvâ mati* (Medžimurje). Kot je pričakovati je največ arhaičnih narečnih besed in oblik v pesmih slovenskega obrobja, zlasti v panonski narečni skupini, vključno s Porabjem (Madžarska) in Medžimurjem (Hrvaška); v osrednjih pokrajinah (Gorenjska, Dolenjska), ki sta bili osnova slovenskemu knjižnemu jeziku, je arhaizmov manj.

Knjižni jezik kot tak vdira v ljudsko pesem že od samega začetka (lahko so to tudi razne umetne tvorbe in kalki iz nemščine ipd.) in od tod v primarno narečnih pesmi toliko nenarečnih, neljudskih besed in besednih zvez. Razni normativnimi posegi v besedilo ljudskih pesmi, kot so jezikovni popravki, čiščenja, ponarejanja in domnevne olepšave zabrišejo prvoten izvir ljudske pesmi in kvarijo njeno originalnost. Jezik ljudskega slovstva je narečje oz. jezik tistega okolja, v katerem je besedilo nastajalo, in se od knjižnega razlikuje tako v fonološko-fonetični kot tudi v oblikoslovni in skladenjski podobi.

Marko Terseglav piše (2004, 34), da so »prav narečja [so] del lokalne in tudi vsesplošne kulture. Ljudske pesmi bi lahko bralcem neprisiljeno pokazale razčle-

²¹ Zora in Solnca. Pripovedna pesem v treh delih. Zložil M. Kračmanov Valjavec. V Celovcu 1867, str. 5.

njenost slovenskega jezika in utrjevale dejstvo, da so ljudske pesmi v svojem bistvu narečne. Tudi še tako slavistično naravnan koncept folkloristike tega ne bi smel spregledati, kaj šele opustiti, saj je s tem odstranjena ena od temeljnih značilnosti ustnega slovstva.«

Iz zgoraj napisanega je razvidno, da tovrstno ljudsko izročilo ne more služiti kot študijsko gradivo dialektologom (četudi poznamo pokrajino in večinoma tudi kraj, od koder pesem izvira). Res, da pesmi bolj ali manj odsevajo poteze lokalnega govora (nekatero so celo zapisane z dodatnimi – diakritičnimi znamenji), vendar ta jezik že zaradi metričnih pravil in poetike same ni več čisto narečje.²² Morda bi bilo v večini primerov bolje govoriti o pokrajinskosti kot narečnosti ljudskih pesmi.

Literatura in viri

- Benedik, Francka, 1993, Nova varianta Pegama in Lambergarja, *SR 41*, št. 4, 535–544.
- Kumer, Zmaga, 1975a, *Pesem slovenske dežele*, Maribor, Obzorja, 1975.
- Kumer, Zmaga, 1975b, *Kam bi s to folkloro*, Ljubljana, Naše tromostovje, 1975.
- Kumer, Zmaga, 1993, Eine slowenische Volksballade vom Galeerensträfling, *Festschrift zum 60. Geburtstag von Wolfgang Suppan* / Hrsg. von Bernhard Habla, Tutzing, Hans Schneider, 1993, str. 205–208.
- Merhar, Boris, 1961, *Slovenske ljudske pesmi*. Ljubljana, Mladinska knjiga 1961 [Knjižnica Kondor, Izbrana dela iz domače in svetovne književnosti, 45].
- Stanonik, Marija, 1999, Slovenska narečna poezija, *Logarjev zbornik*, Maribor, Slavistično društvo (Zora 8), 372–403.
- Terseglav, Marko, 2004, Folkloristika in literarna veda ali esej o ločitvi, *Traditiones* 33, št. 2, 17–45.
- Zorko, Zinka, 1998, *Haloško narečje in druge dialektološke študije*, Maribor, Slavistično društvo (Zora 6), 126–137.

The (above)dialectal image of the Slovenian folk narrative song Summary

The Paper presents the findings of the dialectal analysis of the Slovenian folk narrative song. It comprises songs from the Dolenjska, the Gorenjska, the Rovte, the Štajerska and the Pannonian dialectal group, with none of the ballads discussed here representing variants from the Koroška and the Primorska group.

Only some of the problems and findings in the field of the research of the dialectal nature of the Slovenian folk song have been shown needing still to be solved. The folkloristic research up to now did not tackle this problem, at least not

²² O tem je pisal že B. Merhar (1961, 146) in kasneje še Z. Kumer (1975a, 69).

to the extent relevant for the dialectological profession. This field also calls for interdisciplinary research, for due to insufficient knowledge of dialects, many a word have been written and explained wrongly, whereby the meaning of at least a portion of the text of songs is blurred.

The instability and individual approaches to the first form of recording and any later changes have often substantially damaged the image of folk songs regarding the local character leading to a more detailed place of origin and method of relating – the recording of a song in a certain place does, of course, not yet mean that it was also created there. In the future, the musical-ethnographic profession should pay more attention to the original language image and it is here that co-operation with dialectologists is urgently required.

Tjaša Jakop, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, Novi trg 2,
1000 Ljubljana
E-pošta: Jakop@zrc-sazu.si